

Владимир ТАНЕВСКИ
vladimirt.1997@gmail.com

ПРИКАЗ НА МОЌ И ДОСТОИНСТВО: КТИТОРСКИ КОМПОЗИЦИИ ОД XIV ВЕК НА СКОПСКА ЦРНА ГОРА (КУЧЕВИШТЕ, ЛЈУБОТЕН И МАТЕЈЧЕ)

Апстракт. – Трудот претставува анализа на ктиторските композиции од црквите: Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во селото Кучевиште, Свети Никола во селото Љуботен и Света Богородица во манастирот Матејче. Овие три цркви се изградени и фрескоживописани во краток временски период и се наоѓаат на планината Скопска Црна Гора. Ктиторските композиции во црквите говорат за историјата, модата и уметничката способност на зографите. Во анализираните композиции се претставени високи благородници кои некогаш владееле со скопската област. Воедно, целта на трудот е преку претставите на личностите да се назначи нивната историска улога за градот Скопје и неговата околина во XIV век. Очекуваме преку трудот да придонесеме кон научната дискусија за ктиторските композиции кои се предмет на анализа, но и за популаризацијата на истражувањето на средновековниот фрескоживопис во Македонија. Ктиторските композиции се неизбежен дел од проучувањето на историјата на уметноста, но и од историјата.

Клучни зборови. – ктитори, Византија, фрескоживопис, Скопска Црна Гора.

Ктиторот е клучна фигура во црковната уметност на византиската екумена, имено, самиот збор ктитор (грч. κτήτωρ) означува основач, сопственик или господар, ктиторите можеле да бидат владетели, благородници или угледни свештени лица.¹ Ктиторот ја финансирал и делумно ја осмислувал изградбата на заветнината на својот феудален посед.

¹ Николовска–Расолкоска 2004, 291

Ктиторите имале и свои права со кои се регулирала нивната обврска спрема заветнината, вакви одредби има неколку од актите на IV и VII екуменски собор.² Статусот на ктиторот е многу важен, бидејќи доколку е на повисоко ниво на феудалната хиерархија поседува повеќе финансиски средства, па може да финансира пограндиозна заветнина. Средновековните споменици во Македонија се изградени со заложба на ктитори од световната (цареви, кралеви, разни феудални господари) и духовната власт (свештени лица). Предмет на интерес на овој труд се ктиторските композиции кои се наоѓаат на планината Скопска Црна Гора, поточно во црквите: Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во селото Кучевиште, Свети Никола во селото Љуботен и Света Богородица во манастирот Матејче, и потекнуваат од XIV век.

Воведение на Пресвета Богородица (Св. Спас) во селото Кучевиште,³ црквата претставува ктиторска заветнина на едно семејство кое припаѓало на високите кругови од феудалното благородништво и имало свои имотни поседи во скопската област. Идентитетот на ктиторите го дознаваме од натпис напишан во фреско техника којшто е позициониран на јужниот ѕид во ентериерот на храмот. Во натписот се наведени имињата на благоверната Марена, како првоименувана ктиторка, потоа Радослав и Владислава.⁴

[СЪЗД]А СЕ И ПОПИСА СЕ ХРАМЪ ПРЪБЛАГОС[ЛО]ВЕНЪЮ Б[ОГОРОДИ]ЦЕ И С
МЪЖО[МЪ] И СТИ[ЦАНИЕМЪ]...[КТИТ]ОР[ИЦЕ] МАРЕНЕ И РАДОСЛАВЪ И ВЛАДИСЛА[ВЪ]Я⁵

Според еден извор од 1348 година, јадрото на црквата датира од 1330 година.⁶ Набргу по изградбата на главниот корпус на црквата, на нејзината западна страна бил дограден уникатен двокатен нартекс којшто најверојатно имал гробна функција.⁷ Ктиторската композиција се наоѓа во нартексот на црквата.

Фрескоживописот во овој дел на храмот е тешко и неповратно оштетен. Значајно е да се напомене дека на сводната површина и највисоките делови на ѕидовите се илустрирани последните три псалми:⁸ 148,

² Ibid., 291.

³ За оваа црква подготвувам докторска дисертација под менторство на проф. д-р Елизабета Димитрова

⁴ Димитрова 2019, 555.

⁵ Мандић 1981, 204.

⁶ Коруновски, Димитрова 2006, 117.

⁷ Ibid., 117.

⁸ Димитрова 2019, 562.

149 и 150. Според истражувачите, последните три псалми се дел од надгробната/фунерарна тематика и најчесто се сликаат во делови на цркви каде што се врши опело или на сидови над гробови.⁹ На бочните сидови од погребните одделенија е претставена ктиторската композиција, која поради тесниот простор, е поделена во два дела. Во јужното одделение е претставена кралската владетелска двојка – Душан и Елена, придружена од војвотката Владислава и нејзиниот сопруг, војводата Дејан, обајцата прикажани во протоколарни ставови кон владетелите.¹⁰ (слика 1–слика 4)

Кралот Душан е претставен фронтално, облечен во дивитисион, украсен со перибрахии и кружни украси на лактовите, над дивитисионот има вкрстен лорос украсен со драгоцен камења. Вкрстениот лорос е карактеристична византиска инсигнија, која на српскиот двор се појавува во XIV век, додека во останатите православни држави одамна не е присутен во дворските церемонии.¹¹ Според Ц. Грозданов, вкрстениот лорос – дијадема, се забележува на одеждите на архангелите, старозаветните цареви и на светиот цар Константин, со тоа се назначува дивинизацијата на кралот Душан, по победата на Велбужд и првите освојувања од 1334 година.¹² Од остатоците може да се забележи дека дивитисионот бил пурпурен и украсен со бисери. На главата кралот носи затворена круна (камелавкион) со препендулии, во десната рака држи жезол во облик на шестокрак крст украсен со бисери. Во другата рака држи акакија. Круната е речиси целосно уништена, се забележуваат само контурите, украсена е со бисери со различна големина. Ликот на кралот Душан е многу оштетен, според З. Расолкоска-Николовска, кралот Душан е претставен на возраст од 26 до 28 години.¹³ Пурпурниот дивитисион, кој паѓа рамномерно од обете страни на телото, е сличен со претставата на кралот во рамките на Лозата на Неманиќите во Пеќ (1332 – 1333).¹⁴

До кралот Душан се наоѓа претставата на кралицата Елена. Горниот дел на претставата на кралицата Елена е речиси целосно уништен. Кралицата е облечена во долг богато украсен костим, во десната рака држи владетелски жезол украсен со бисери¹⁵. Според остатоците, кралицата стоела на црвена перница, на каква што и кралот Душан морал да стои. Важно е да се назначи дека пред левото бедро е насликан тора-

⁹ Ѓурић, Ѓорѓевић – Бабић 1997, 228.

¹⁰ Ѓурић 1974, 56, 206; Мандић 1981, 203; Милковиќ – Пепек 1975, 419.

¹¹ Војводић 2000, 259.

¹² Грозданов 2016, 91.

¹³ Николовска – Расолкоска 2004, 202.

¹⁴ Ѓурић 1974, 58.

кион, којшто на подоцнежните нејзини портрети во Македонија го нема.¹⁶ Торакионот е карактеристична византиска инсигнија и претставува лорос што завршува штитовидно на левото бедро. Торакионот потекнува од римската тога т.е. нејзиниот најсвечен вид – *toga picta* или *toga palmata*.¹⁷ Во поширокиот развој на средновековната уметност, кралицата Елена со торакион е прикажана во: Бела црква Каранска (1332 – 1337)¹⁸, припратата на манастирот Сопокани (о.1340)¹⁹ и припратата на манастирот Дечани (1345 – 1346).²⁰

До претставата на кралицата Елена е прикажан војводата Дејан свртен надесно, ликот е оштетен, облечен е во богато декориран темно-маслинест костим со појас на половината. На работ на костимот има бордура украсена со бисери и флорална орнаментика. Појасот има темнокафеава боја, украсен со кружни метални апликации. Рацете на војводата му се подадени нанапред, во молитвен гест кон владетелската двојка.²¹ На главата на војводата се гледаат остатоци од венец на што упатува и Војислав Ј. Ѓуриќ.²² До војводата Дејан е претставена војвотката Владислава, облечена во сличен костим како Дејан, врз кој има наметка украсена со фантастични животни.²³ Владислава е насликана во ист став како нејзиниот сопруг Дејан. На лицето се гледаат очите, носот и дел од устата. На главата, пак, војвотката носи висока круна украсена со бисери, од која на рамената се спушта бел вел кој не ѝ ја покрива косата. Круната е со трапезоиден облик, тесна во долниот а широка во горниот дел. На ушите носи обетки, коишто според изгледот и анализите припаѓаат на групата „зрачасти наушници“ што спаѓаат во групата перпендулии. Вакви обетки се пронајдени во Горно Оризари во Кочани и на Маркови Кули во Прилеп, и потекнуваат од XIV век.²⁴

Во северното одделение, пак, е претставена благоверната Марена (прво именуваната ктиторка од натписот во наосот) со моделот на црквата во рацете, заедно со претставата на Богородица со Христос и други две претстави. За жал, овој дел од ктиторската композиција е мно-

¹⁶ Николовска–Расолкоска 2004, 202 – 203.

¹⁷ Војводић 2000, 259.

¹⁸ Војводић 2007, 135 – 152.

¹⁹ Радојчић 1996, 55.

²⁰ Тодић, Чанак – Медић 2005, 328 – 329.

²¹ Ѓорђевић 1981, 82.

²² Ѓурић 1974, 206.

²³ Ѓорђевић 1981, 83.

²⁴ Манева 1992, 60.

гу оштетен. Претставата на Богородица со Христос е најверојатно од типот „Богородица Вистинска Надеж“, иконографска варијанта на Одигитрија.²⁵

Марена е прикажана до Богородица со Христос, лицето е целосно уништено, но се забележува дека носи долг бел вел. Таа е облечена во костим со пурпурна боја преку што носи темновиолетова наметка. Со десната рака го придржува моделот на црквата од кој е зачувана само куполата.²⁶ До неа е зачувана претстава на дел од лакт на фигура, која според скромните остатоци била облечена во костим преку кој имала наметка. Според Расолкоска-Николовска ова е претстава на Владислава претставена по вторпат во црквата.²⁷ Додека според Е. Димитрова, во уништениот дел на композицијата бил портретот на Радослав, еден од споменатите во ктиторскиот натпис.²⁸ Последна претстава на овој сид е млада машка фигура, со костенлива коса што му паѓа на рамената, од ликот се гледаат очите, дел од носот и устата. Свртен е кон Богородица, во молитвен став, облечен во богато декорирана облека. Според З. Расолкоска-Николовска, ова е претстава на Радослав, на возраст од помеѓу 16 и 18 години.²⁹ Според Е. Димитрова ова е претстава на Јован, синот на војводската двојка од спротивниот сид.³⁰ Други истражувачи, пак, наведуваат дека на овој сид биле насликани децата на ктиторите Дејан и Владислава.⁴ Синовите на Владислава, се појавуваат во еден натпис кој е лоциран над јужниот влез на фасадата. Според З.Расолкоска-Николовска, овој натпис е од подоцнежено време, кога Владислава со синовите приложила дар на црквата или можеби го платила сликањето на јужната фасада.⁵

ПРИМИ ГИ МОЛ[ЕНИИ]Е ГРАБЕ СВО[И]Е ВЛАДИС[ЛАВ]Е И ЧЕДЯ ОИ ІСХАНИА И ДМИТРА БЪ
ДА ІХЪ ПОМЕ НО ВЪ ЦРЬ СВЯИ СВО ОМЬ⁶

Од XIV век, на наша територија, во црквата Свети Никола во селото Псача, има слично поставена ктиторска композиција како во Куче-

²⁵ Ibid., 205.

²⁶ Ibid., 206 – 207.

²⁷ Ibid., 207, 211.

²⁸ Димитрова 2019, 563; Dimitrova 2007, 369 – 370.

²⁹ Николовска– Расолкоска 2004, 211.

³⁰ Димитрова 2019, 563; Dimitrova 2007, 369 – 370.

⁴ Ѓурић 1974, 56, 206; Ђорђевић 1981, 83; Мандић 1981, 203.

⁵ Николовска– Расолкоска 2004, 207, 212; Ѓурић 1974, 206; Ђорђевић 1981, 83; Мандић 1981, 197; Милковиќ – Пепек 1975, 420.

⁶ Мандић 1981, 197.

виште. Во Псача, ктиторската композиција е датирана во периодот од 1365 до 1371 година, на северниот сид се претставени царот Урош и кралот Волкашин како совладетели, на јужниот сид ктиторите: кнезот Паскач и севастократорот Влатко придружени со членовите на своите семејства, севастократорката Владислава, благородната кнегиња Озра и синовите на Влатко и Владислава.⁷ За решение на мистеријата за портретот на уништениот дел од ктиторската композиција во Кучевиште треба уште многу да се трага. Во овој момент тешко може да се разоткрие кој е претставен. Сепак оваа претстава морала да се поврзува со семејството на ктиторите.

Иако не се знае многу за ктиторите, познато е дека Радослав во времето на царот Душан, имал титула на жупан, поточно дека во 1348 година, жупанот Радослав ја приложил црквата во Кучевиште на царскиот манастир Свети Архангели, кај Призрен.⁸

**И ЮШТЕ ПРИЛОЖИ ЦАРСТВО МИ ЦРКВИ АРХАНГЕЛОВОУ СЪ ХОТѢНИЕМЪ ЛЮБИМАГО
ВЛАСТЕЛИНА ЦАРСТВОУ МИ РАДОСЛАВ ЖОУПАН СЕЛО КЪЧЕВИШТА СЪ ЦРКОВНЮ СВЕТЫЮ
БОГОРОДИЦЕ И СЪ ЗАСЕКОМЪ БРОДЦЕМЪ, СЪ ВІНОГРАДЫ, СЪ ОВОШПЕМЪ...**

Ваквиот распоред во ктиторската композиција на претставените фигури лесно може да се објасни, првоименуваната ктиторка Марена е прикажана до храмовиот патрон (Богородица), додека војводата Дејан и војвотката Владислава го придружуваат владетелскиот пар, поради нивната феудална хиерархија. Ктиторската композиција во кучевишкиот храм веќе е датирана помеѓу 1332 и 1337 година, т.е. во периодот од венчавката на кралот Душан со Елена и годината на раѓањето на престолонаследникот Урош.⁹ Политичкиот брак на кралот Душан и принцезата Елена бил склучен во 1332 година¹⁰, додека по пет години, во 1337 година се родил Урош.¹¹ Прикажувањето на војводата Дејан е интересно, бидејќи тој не е спомнува во ктиторскиот натпис, најверојатно по венчавката со Владислава се надоврзал на ктиторското приложништво на нејзиното семејство. Со тоа се претпоставува дека војводата Дејан е ктитор на припратата, со тоа ја комплетира заветнината на неговите роднини¹²

⁷ Dimitrova 2007, 377 – 378.

⁸ Новаковиќ 1912, 690.

⁹ Димитрова 2019, 563.

¹⁰ Јиречек 2006, 213.

¹¹ Ibid., 216.

¹² Димитрова, Коруновски, Грандаковска 2013, 186; Со тоа и склучувањето на нивниот брак би можел да се датира од 1330/1331 – 1337.

т.е. семејството на сопругата. Според И. Ѓорѓевиќ, ктитори на припратата биле Дејан со неговата сопруга Владислава и нивните синови Јован и Димитар.¹³ Ваквиот став на Ѓорѓевиќ доведува до заклучок дека ктиторската композиција морала да ги содржи нивните претстави.

Свети Никола во селото Љуботен - на надвратникот над западниот влез е зачуван ктиторски натпис исклесан во камен настанат во 1336/1337 година, од кој се дознава дека ктиторка на храмот била властелинката Даница.¹⁴ Недостигот на ктиторска композиција во рамките на сликаниот репертоар на црквата Свети Никола упатува на фактот дека кога зографите го сликале фрескоживописот ктиторката на храмот – госпоѓата Даница, најверојатно, веќе била покојна, тоа го оправдува и јазот помеѓу градењето на црквата и нејзиното фрескоживописување.¹⁵ Најверојатно по смртта на нивната мајка, нејзините синови Бојко и Димитар го финансирале фрескоживописувањето на црквата.¹⁶

Портретите на кралот Душан, кралицата Елена и младиот крал Урош, се вметнати во композицијата на Деисисот (слика 5 – слика 6), со тоа се укажува желбата за симболичко присуство на суверенот во сликаната програма на црквата.¹⁷ Изоставувањето на Богородица од Деисисот, јасно го нагласува фунерарниот аспект на фрескоживописот т.е. ја назначува смртта на ктиторката – властелинката Деница.¹⁸

Владетелската тројка е одделена од другите светители на северниот ѕид со тенка црвена рамка, на северниот ѕид покрај портретите на владетелското семејство се претставени и: св. Пантелејмон, св. Ермолај, св. Меркуриј и еден неидентификуван светител.¹⁹ Целиот фрескоживопис во црквата е тешко оштетен поради што се изгубени главните уметнички карактеристики.

Во Деисисот проширен со владетелската тројка, прва претстава од лево кон десно е кралицата Елена, која на главата носи висока круна со препендулии, под која носи црвен вел. Кралицата е облечена во црвен костим, над кој има богато украсен лорос кој е префрлен преку лева-

¹³ Ѓорѓевиќ 1981, 84.

¹⁴ Димитрова 2019, 566.

¹⁵ Димитрова 2019 570.

¹⁶ Ibid., 571.

¹⁷ Коруновски, Димитрова 2006, 181.

¹⁸ Димитрова 2019, 572 – 573.

¹⁹ Петковиќ 1927, 113.

та рака. Во десната рака кралицата држи жезол.²⁰ Лицето на кралицата е тешко оштетено, но е претставено кружно и нежно.

До нежната фигура на кралицата Елена е крупната фигура на нејзиниот сопруг, владетелот на државата – кралот Душан. Кралот Душан на главата носи затворена круна, каква што носи и на претставите во Свети Ѓорѓи во манастирот Полошко (1343 - 1345)²¹ и припратата на црквата Свети Архангел Михаил во манастирот Лесново (1349)²², иако треба да се напомене дека круната во Љуботен не е украсена како круните од Полошко и Лесново. Според С. Радојчиќ, ваквиот тип на круна се вика „стема“.²³ Кралот Душан има кратка брада, која е поделена на средина и долга коса. Лево од главата, над скиптарот, се забележува натпис **КРАЉЪ**, овој натпис го евидентирале и претходните истражувачи.²⁴ Ова недвосмислено говори дека фрескоживописот е завршен пред 1346 година, поточно пред 16 април 1346 година кога кралот Душан бил крунисан за цар.²⁵ Во десната рака, кралот држи голем жезол во форма на крст. Голем дел од претставата на кралот е уништена. Кралот Душан е облечен во пурпурен дивитисион преку кој има лорос украсен со драгоцен камени.

До фигурата на кралот Душан е претставено голобрадо момче, син му Урош. Младиот крал Урош на главата носи круна слична каква што носи татко му, кралот Душан, додека жезолот што го држи во рака е сличен на оној што го држи неговата мајка, кралицата Елена.²⁶ Урош е облечен како татко му, носи пурпурен дивитисион врз кој има лорос украсен со драгоцен камени, а во левата рака држи затворен свиток. Покрај оштетеноста во горниот дел на претставата може да се забележи дека Урош има кадрава коса.

До кралот Урош е насликан Исус Христос, облечен во хитон и химатион, кој со десната рака благословува, поточно го благословува владетелско семејство, додека во левата рака држи евангелие.²⁷ До Исус, е насликан Јован Претеча (Крстител), кој во дланката држи маслинесто – зелено гранче, што е уникатно и во досегашните истражувања не е от-

²⁰ Ibid., 114.

²¹ Коруновски, Димитрова 2006, 177.

²² Ibid., 195.

²³ Радојчиќ 1996, 85.

²⁴ Николовска–Расолкоска 2004, 228.

²⁵ Острогорски 1992, 632.

²⁶ Николовска–Расолкоска 2004, 228.

²⁷ Ibid., 2004, 229.

криено неговото значење.²⁸ Историски гледано период пред крунисувањето на кралот Душан за цар е период на голем број на воени походи. Познато е дека во 1345 година, војските на кралот Душан го освоиле градот Сер, кога тогашниот крал ги изразил своите амбиции за царска круна.²⁹ Маслинесто-зелената боја на која упатуваат и претходните истражувачи можеби говори дека ова е маслинесто гранче, познат симбол на мирот. Маслината т.е. маслиновото масло има и церемонијален елемент, поточно тоа е составен дел од елејот (мирот) за помазание, уште во Стариот завет со миро се помазувале кралежите и царевите.³⁰ Според православната догматика, мирото е Света тајна, со светото миро верникот го добива Светиот Дух и Неговата благодат.³¹ Стилски целокупната композиција е дело на тајфата која ја насликала првата зона и олтарскиот простор во црквата, а се надоврзувале на стилот на Јован Теоријан и неговото ателје кои сликале во горниот дел на црквата. Фрескоживописувањето на целокупниот храм е завршено во 1344 – 1345 година.³²

Света Богородица во манастирот Матејче, црквата се наоѓа над селото Матејче на југоисточните падини на планината Скопска Црна Гора. Ктиторската композиција се состои од пет фигури, царицата Елена, кралот Урош, царот Душан, патријархот Јоаникиј и игуменот Макариј. Ктиторите го принесуваат моделот на црквата на Богородица Одигитрија, насликана во вид на монументална фреско-икона во нишата на јужниот дел на источниот сид.³³

Ликот на царицата Елена е прилично оштетен (таб. 1; слика 2), на нејзиното лице се видливи делови од устата, носот и образите. Царицата е облечена во темноцрвен царски костим украсен со драгоцен камен, преку кој има богато декориран лорос префрлен преку левата рака. На главата, царицата Елена носи затворена круна украсена со бисери, која се шири во горниот дел, под круната има вел кој се спушта до рамената. Велот поради опаѓањето на бојата денес е бел, од претходните истражувачи бил протолкуван како обележје на нејзиниот вдовички статус³⁴, но на велот се забележуваат и траги од светлосин пигмент, каква

²⁸ Ibid., 230.

²⁹ Јиричек 2006, 221.

³⁰ Youngblood, Bruce, Harrison 2004, 446 – 447.

³¹ Мирковић 1926, 51 – 66.

³² Коруневски, Димитрова 2006, 181; Dimitrova 2008 – 2009, 84.

³³ Димитрова 2002 – 2003, 181.

³⁴ Окуњев 1930, 109; Ѓурић 1974, 70; Радојчић 1996, 59.

што била и оригиналната боја.³⁵ Во десната рака царицата држи долг жезол во вид на крст украсен со бисери.³⁶

Десно од царицата Елена е претставен кралот Урош (таб. 1; слика 2), прикажан млад, со лице со правилен облик и брада која што благо се стеснува. Кралот Урош е облечен во богато декориран дивитисион, преку кој има лорос префрлен преку левата рака. Кралот на главата носи висока куполеста круна, додека во раката држи крст украсен со бисери.³⁷ Кралот Урош и неговата мајка, царицата Елена, заедно ја држат макетата на црквата, назначувајќи го нивниот ктиторски статус.³⁸ Дополнително ваквото претставување се должи до фактот што заветнината на царицата Елена се наоѓа на територијата што била под управа на нејзиниот син кралот Урош.³⁹

Царот Душан (таб. 1, слика 1) е претставен на источниот пилас-тер на јужниот сид, неговото лице е доста широко, со долг нос, мала уста и куса костенлива брада. На главата носи куполеста круна со перпенду-лии, додека под круната се гледаат делови од костенливата коса. Обле-чен е во дивитисион над кој има лорос префрлен преку левата рака. Во десната рака царот Душан држи долг крст украсен со бисери, додека во левата држи затворен свиток.⁴⁰ Совладетелскиот статус на царот Душан и кралот Урош е истакнат преку затворената куполеста круна – стема, која ја носат двајцата владетели, ваква круна се среќава и на портретите во: Сопокани (1342 – 1345), Полошко (1343 – 1345), Љуботен (1344 – 1345) и јужниот параклис на припратата во Дечани (1343, 1346 – 1347).⁴¹

Понатаму во рамки на ктиторската композиција се вметнати и патријархот Јоаникиј и игуменот Макариј. Патријархот Јоаникиј (таб.1; слика 4) е облечен во полиставрион украсен со сини крстови преку кој има омофор украсен со црвени крстови, лицето е оштетено, додека рацете му се подигнати во молитвен став кон Богородица.⁴² До неговиот лик се читаат остатоци од натпис кој речиси целосно е уништен: ПАПР...А...ЮАИ. Вклучувањето на патријархот Јоаникиј во рамки на ктитор-ската композиција е илустрација на нераскинливата врска на световна-

³⁵ Димитрова 2002 – 2003, 181.

³⁶ Димитрова 2002, 185 – 186.

³⁷ Ibid., 182.

³⁸ Ibid., 187.

³⁹ Dimitrova 2007, 375.

⁴⁰ Димитрова 2002 – 2003, 182.

⁴¹ Ibid., 183.

⁴² Ibid., 184.

та и духовната власт т.е. црквата и владетелот.⁴³ На северниот дел на источниот сид, поточно северно од влезот е претставен игуменот Макариј (таб.1; слика 3), облечен во темноцрвена монашка облека. Макариј е свртен е кон вратата на протезисот со подигнати раце пред себе.⁴⁴ Игуменот има широко чело и долга бела брада. Десно од неговиот лик се чита натпис: **ХА МАКАРИА**.

Композициите во трите цркви, за жал, се многу оштетени, посебно ликовите. Поради тоа не сме во можност да направиме детална анализа и компарација на физиономијата на ликовите и нивните промени, но и сликарските способности на зографите. Ктиторските портрети/композиции претставуваат симболична визуелна илустрација преку која се демонстрира и зацврстува општествениот и политичкиот поредок. Познато е дека царот Душан починал во 1355 година⁴⁵, царицата Елена починала во 1376 година⁴⁶, додека царот Урош починал во 1371 година.⁴⁷ Значајно е што на релативно мала територија, т.е. на една планина, има портрети на сите овие личности. Хронолошки анализирани ктиторски композиции се насликани во период од 1332 до 1337 година и од 1348 до 1352 година, што е релативно краток временски период. Анализите покажуваат дека најголема галерија на портрети на историски личности на Скопска Црна Гора се наоѓа во црквата во Кучевиште, потоа следува црквата кај Матејче, додека најмал број се наоѓаат во црквата во Љуботен. Во поглед на ктиторството, црквите во Кучевиште и Љуботен се заветници на високи феудалци, додека црквата во Матејче е царска заветница. По иконографските уникатности, најмногу се одвојува ктиторската композиција во кучевишката црква, со претставата на торакионот на кралицата Елена и вкрстениот лорос на кралот Душан. Како иконографски елемент со силна симболика е секако и претставата на маслинестото гранче во раката на св. Јован Крстител во Љуботен. Значајно е да се истакне и заедничкото држење на моделот на храмот на царицата Елена и кралот Урош во Матејче, како резултат на тогашните историски и државнички прилики. Постоењето на трите цркви и нивната хронолошка блискост недвосмислено говори дека скопската околина била исклучително атрактивна за средновековните феудални господари. Ова несомнено се должи до фактот што Скопје бил исклучително важен град

⁴³ Dimitrova 2007, 375 – 376.

⁴⁴ Димитрова 2002 – 2003, 185.

⁴⁵ Ферјанић 2024, 225.

⁴⁶ Пурковић 1975, 25.

⁴⁷ Јиричек 2006, 252.

во тој период во историјата, посебно во времето кога градот бил престолина на Српското Царство. Мора да се напомене дека во скопската област има уште три ктиторски композиции од средновековието, поточно во црквата Св. Богородица (Свети Никола) во Маркова Сушица (прва половина на XIV век)⁴⁸ и две композиции во црквата Св. Димитрија во Марковиот манастир (1376/77 и 1389).⁴⁹ Покрај трите цркви анализирани во овој труд, портрети на кралот/царот Стефан Душан, кралицата/царицата Елена и син им Урош на територијата на Македонија има во следните цркви: Св. Ѓорѓи – манастир Полошко (1343 – 1345)⁵⁰, Св. Никола Болнички (1345)⁵¹ и припратата на Св. Архангел Михаил – Лесновски манастир (1349)⁵². Царот Урош покрај Матејче и Љуботен е претставен во е: Свети Никола во село Псача (1365 – 1371)⁵³ и Григоријевиот параклис во црквата Света Богородица Перивлепта во Охрид (1364/65).⁵⁴ Ктиторските и владетелските портрети од Скопска Црна Гора не претставуваат само уметнички израз, туку се моќен визуелен доказ за стремежот кон легитимирање на власта, зачувување на достоинството и втемелување на историското паметење во рамките на духовниот и културниот простор на XIV век.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Војводић, Драган. „Укрштена дијадема и „торакион“: две неуобичајне инсигније српских владара у XIV и XV веку“. *Трећа југословенска конференција византолога* (2002), 248 – 276.
- Војводић, Драган. „О живопису Беле цркве каранске и сувременом сликарство Рашке“. *Зограф* 31 (2007), 135 – 152.
- Грозданов, Цветан. *Охридското сидно сликарство од XIV век*. МАНУ/Матица, Скопје, 2016.

⁴⁸ Таневски 2023, 24.

⁴⁹ Едната композиција се наоѓа во ентериерот (1376/77), втората се наоѓа на јужната фасада (1389) – Димитрова 2019, 530 – 553.

⁵⁰ Грозданов 2020, 161 – 211.

⁵¹ Грозданов 2016, 90 – 91.

⁵² Коруновски, Димитрова 2006, 195 – 196; Dimitrova 2014, 118 – 133, 127 – 130.

⁵³ Dimitrova, 2007, 377 – 378.

⁵⁴ Грозданов 2016, 202 – 204.

- Грозданов, Цветан. *Живописот на Охридската архиепископија XI – XVII*. МАНУ/Матица, Скопје, 2020.
- Димитрова, Елизабета. „Уметничката продукција на средновековно Скопје“, *Скопје: осум милинуми живот, култура, творештво*, ред. Ратко Дуев. Филозофски факултет, Скопје, 2019.
- Димитрова, Елизабета. „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу“. *Зограф* 29 (2002 – 2003), 182 – 190.
- Димитрова, Елизабета. *Манастир Матејче*. Каламус, Скопје, 2002.
- Димитрова, Елизабета. „Dimensio Sacra: за просторните вредности на композицијата во сликаните ансамбли на Теоријановото ателје“. *Патримониум, год. 2, бр. 3 – 4/5 – 6* (2008 – 2009), 83 – 96.
- Димитрова Елизабета, Коруновски Сашо и Грандаковска Софија. „Средновековна Македонија: култура и уметност во Македонија“. *Културно-историски факти* 3, ред. Паско Кузман, Елизабета Димитрова и Јован Донеv. Медиа принт Македонија, Скопје, 2013.
- Борђевић, М, Иван. „Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у село Кучевишту“. *ЗЛУ* 17 (1981), 77 – 110.
- Бурић, Ј, Војислав, Ђорђевић – Бабић, Гордана. *Српска уметност у средњем веку II*. Српска книжевна заедруга, Београд, 1997.
- Бурић, Ј, Војислав. *Византиске фреске у Југославији*. Југославија, Београд, 1974.
- Јиричек, Константин. *Историја Срба књ.1*. Невен, Београд, 2006.
- Коруновски, Сашо, Димитрова, Елизабета, *Византиска Македонија: историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*. Просветно дело, Скопје, 2006.
- Мандић, Светислав. *Чрте и резе: фрагменти старог именика*. Слово Љубве, Београд, 1981.
- Милковиќ – Пепек, Петар. „Црквата Св. Спас во село Кучевиште - Скопско“. *Споменици на средновековната и поноваа историја на Македонија I* (1975), 417 – 421.
- Мирковић, Лазар. *Православна литургија: други посебни део*. Заедруга штампарских радника „Родољуб“, Београд, 1926.
- Манева, Елица. *Средновековен накит од Македонија*. РЗЗСК, Скопје, 1992.
- Николовска-Расолкоска, Загорка, *Средновековната уметност во Македонија: фрески и икони*. Каламус, Скопје, 2004.
- Новаковић, Стојан. *Законски споменици српских држава средњег века*. Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1912.
- Острогорски, Георгиј. *Историја на Византија*. Наша книга, Скопје, 1992.
- Окуњев, Николај. „Граѓа за историју српске уметности 2. Црква Свете Богородице – Матеич“. *ГСНД VII – VIII* (1930), 89 – 119.
- Петковић, Р, Владимир. „Живопис цркве у Љуботену“. *ГСНД* 2 (1927), 109 – 125.
- Пурковић, Миодраг. *Јелена: жена цара Душана*. Острог, Диселдорф, 1975.
- Радојчић, Светозар. *Портрети српских владара у средњем веку*. РЗЗСК, Београд, 1996.
- Тодић Бранислав, Чанак – Медич Милка. *Манастир Дечани*. Музеј у Приштини, Београд, 2005.
- Таневски, Владимир. „Ктиторски композиции од селото Маркова Сушица (Св. Богородица и Св. Димитрија). *Историја, год. LXIII, бр. 2* (2023), 21 – 43.
- Ферјанић, Божидар. *Србија и Византија*. Службени гласник, Београд, 2024.
- Dimitrova, Elizabeta. „The Portal to Heaven: Reaching the Gates of Immortality“, *Nis and Byzantium V* (2007), 369 – 370.

Dimitrova, Elizabeta. "The Church of Holy Archangel Michael at Lesnovo", *Seven Medieval Churches in Republic of Macedonia* (2014), 118–133.

Youngblood F. Ronald., Bruce F.F., Harrison R.K. *Compact Bible Dictionary*. Thomas Nelson Nashville, 2004.

Vladimir TANEVSKI

vladimirt.1997@gmail.com

FOUNDER COMPOSITION FROM THE 14TH CENTURY ON SKOPSKA CRNA GORA (KUČEVIŠTE, LJUBOTEN, AND MATEJČE)

(summary)

The Skopska Crna Gora Mountain abounds in cultural monuments—churches from different historical periods, with the most significant being those from the 14th century. The donor compositions analyzed in this paper are located in the following churches: *Presentation of the Virgin Mary* (Holy Savior) in the village of Kučevište (1332–1337), *St. Nicholas* in the village of Ljuboten (1344/45), and *St. Virgin Mary* in the Matejče Monastery (1348–1352). All of these compositions reflect the history of the city of Skopje and its surroundings. Notably, these representations were painted within a relatively short time span—from 1332–1337 to 1348–1352—and depict members of one ruling family.

Presentation of the Virgin Mary (Holy Savior) in Kučevište- The church was a donation by a family belonging to the high circles of feudal nobility, with landholdings in the Skopje area. The identity of the donors is revealed in an inscription painted in fresco technique, located on the southern wall of the church interior. The inscription mentions the names of the pious Marena (named first as the donor), then Radoslav and Vladislava. The donor composition is located in the narthex of the church. The southern section depicts the royal couple—King Dušan and Queen Elena—accompanied by Duchess Vladislava and her husband, Duke Dejan, both shown in formal postures towards the rulers. In the northern section, the pious Marena (the first-named donor in the naos inscription) is shown holding a model of the church, along with a patron depiction of the Virgin and Christ and two other representations. Unfortunately, this part of the donor composition is heavily damaged. The donor composition in the Kučevište church has been dated to between 1332 and 1337, specifically in the period between King Dušan's marriage to Elena and the birth of their heir, Uroš.

St. Nicholas in Ljuboten - Above the western entrance, a donor inscription carved in stone dates back to 1336/1337. The inscription mentions the donor—Lady

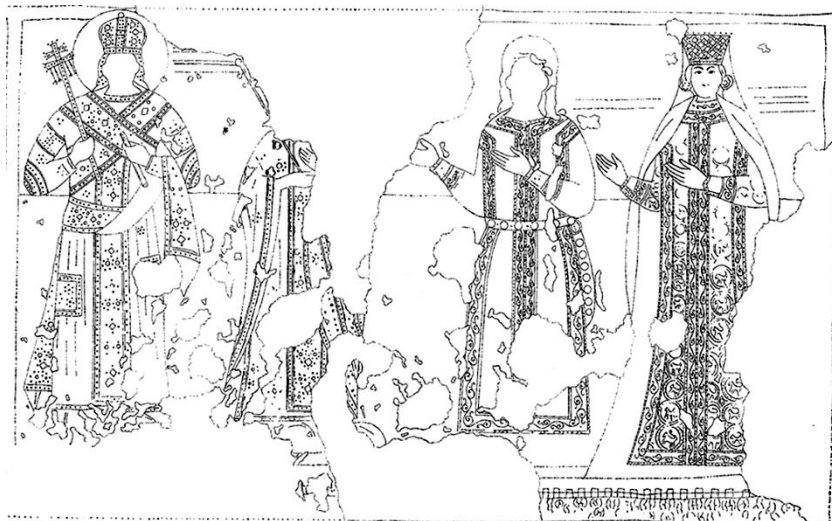
Danica. The absence of a donor composition in the painted repertoire of the church suggests that Lady Danica had probably already passed away when the church was fresco-painted, explaining the time gap between its construction and decoration. Most likely, after their mother's death, Bojko and Dimitar financed the fresco decoration. Portraits of King Dušan, Queen Elena, and young King Uroš are inserted into the Deesis composition, symbolizing the sovereign's spiritual presence in the church's painted program. The fresco painting of the church was likely completed between 1344 and 1345.

Church of the Virgin Mary, Matejče Monastery - Located above the village of Matejče on the southeastern slopes of Skopska Crna Gora. The donor composition consists of five figures: Empress Elena, King Uroš, and Emperor Dušan, Patriarch Joanikije and Abbot Makarios.. The donors offer a model of the church to the Virgin Hodegetria, painted as a monumental fresco-icon in a niche on the southern part of the eastern wall. King Uroš and his mother, Empress Elena, are jointly holding the model of the church, indicating their status as its patrons. Additionally, this representation is due to the fact that Empress Elena's endowment is located in the territory that was under the rule of her son, King Uroš.

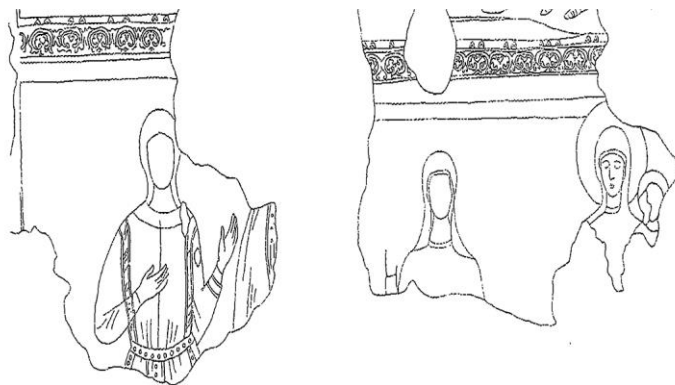
The representations in all three churches are unfortunately heavily damaged, especially the faces. Because of this, it is not possible to conduct a detailed analysis of the physiognomy of the figures, their changes, and the artistic skills of the painters. It is known that Emperor Dušan died in 1355, Empress Elena in 1376, and Emperor Uroš in 1371. It is significant that portraits of all these figures exist within the relatively small territory of a single mountain. It's worth noting that there are three other donor compositions from the medieval period in the Skopje region: in the *Church of the Virgin Mary* (St. Nicholas) in Markova Sušica (first half of the 14th century) and two in the *Church of St. Demetrius* in Marko's Monastery (1376/77 and 1389).

In addition to the three churches analyzed in this paper, portraits of King/Emperor Stefan Dušan, Queen/Empress Elena, and their son Uroš can also be found in the following churches in Macedonia: *St. George*, Pološko Monastery (1343–1345), *St. Nicholas Bolnički* (1345) and the narthex of *St. Archangel Michael*, Lesново Monastery (1349). Emperor Uroš is also depicted (in addition to Matejče and Ljuboten) in: *St. Nicholas* in the village of Psača (1365–1371), and Grigorie's chapel in *Church of the Virgin Peribleptos* in Ohrid (1364/65). The donor and royal portraits from Skopska Crna Gora are not merely artistic expressions, but powerful visual evidence of the aspiration to legitimize power, preserve dignity, and establish historical memory within the spiritual and cultural space of the 14th century.

ИЛУСТРАЦИИ:

Слика 1. Јужен ѕид, нартекс на црквата Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во село Кучевиште во село Кучевиште

Слика 2. Северен ѕид, нартекс на црквата Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во село Кучевиште

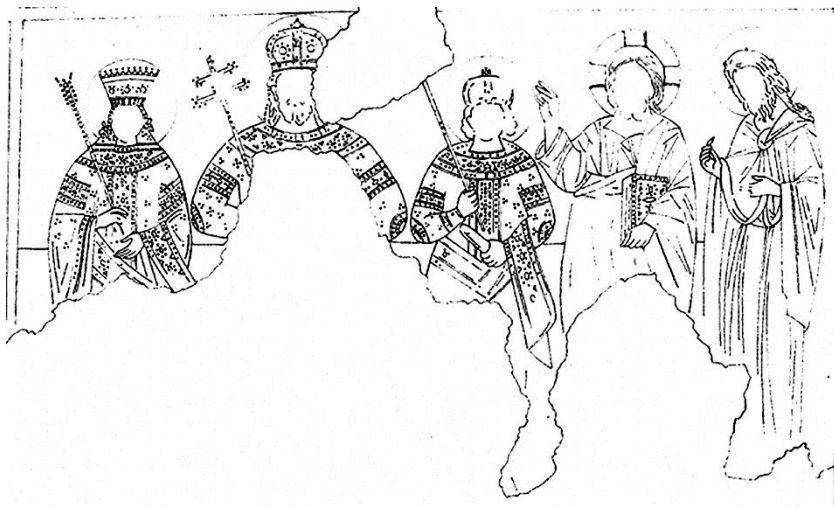
Слика 3. Јужен сид, нартекс на црквата Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во село Кучевиште (фото: В. Таневски)

Слика 4. Дел од ктиторската композиција на северниот сид, нартекс на црквата Воведение на Пресвета Богородица (Свети Спас) во село Кучевиште (фото: В. Таневски)

Слика 5. Северен ѕид, Свети Никола во село Љуботен (фото: В. Таневски)

Слика 6. Свети Никола - Љуботен (цртеж)

Таб. 1
(фото: В. Таневски)

- Сл. 1. Цар Душан, Св. Богородица – Матејче
 Сл. 2. Царица Елена и крал Урош, Св. Богородица - Матејче
 Сл. 3. Игумен Макариј, Св. Богородица – Матејче
 Сл. 4. Патријарх Јоаникиј, Св. Богородица – Матејче

